

UvA-DARE (Digital Academic Repository)

Onzichtbare vrouwen in de Romeinse provincies?

Hemelrijk, E.

Published in:
Nieuwsbrief Satricum

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):

Hemelrijk, E. (2008). Onzichtbare vrouwen in de Romeinse provincies? Nieuwsbrief Satricum, 15(2), 13-19.

General rights

It is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), other than for strictly personal, individual use, unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

Disclaimer/Complaints regulations

If you believe that digital publication of certain material infringes any of your rights or (privacy) interests, please let the Library know, stating your reasons. In case of a legitimate complaint, the Library will make the material inaccessible and/or remove it from the website. Please Ask the Library: <https://uba.uva.nl/en/contact>, or a letter to: Library of the University of Amsterdam, Secretariat, Singel 425, 1012 WP Amsterdam, The Netherlands. You will be contacted as soon as possible.

Onzichtbare vrouwen in de Romeinse provincies?*

Emily Hemelrijk

In de derde eeuw na Chr. werd in Avioccala, een klein stadje in Africa Proconsularis (het huidige Tunesië), een standbeeld opgericht voor een Romeinse vrouw. Het beeld, dat niet over is, maar dat er vermoedelijk ongeveer zo heeft uit gezien, stond op een openbare plaats in de stad. De inscriptie op de basis eert de vrouw vanwege haar opmerkelijke verdiensten als burgeres en patrones van de stad.¹ Naar gebruik van de nieuwe aristocratie van haar tijd droeg zij een zeer lange naam, Oscia Modesta Cornelia Patruina Publina (en twee namen die onleesbaar zijn door beschadiging van de steen). Zij was van lokale herkomst, maar doordat haar familie opklom tot senatoriale rang, bracht zij een groot deel van haar leven in Rome door. Daar heeft zij een opmerkelijke grafschrift nagelaten, waarin ze terugblijkt op haar leven en haar huwelijk met een consul. Met geen woord echter rept zij over haar Noord-Afrikaanse herkomst en haar patronage van het klein stadje in Africa Proconsularis dat haar eerde met een openbaar standbeeld.

Dit voorbeeld toont hoe – zelfs voor één persoon – Rome en de lokale steden van het Romeinse rijk gescheiden werelden waren. Leden van lokale elites die opklommen tot senatoriale ambten in Rome vertoonden vaak een lichte gêne over hun provinciale herkomst, terwijl hun moedersteden in de provincies juist trots op hen waren. Dat ze dit tot uitdrukking brachten op een typisch Romeinse manier, door een standbeeld en inscriptie in het Latijn, is een teken van de ‘Romanisering’ van deze steden.

‘Romanisering’ betekent echter niet een klakkeloze overname van de gewoontes en gebruiken van Rome. Eén van de opmerkelijke verschillen tussen Rome en de andere steden van het Romeinse rijk is nu juist dat in Rome in de keizertijd géén openbare standbeelden werden opgericht voor leden van de elite. In Rome was dit het privilege van de keizer en zijn familie. Oscia Modesta heeft in Rome dus nooit een openbaar standbeeld gekregen en ze had in Rome nooit de functie van ‘patrones van de stad’ kunnen uitoefenen. In dit opzicht was er tussen Rome en de andere steden van het Romeinse rijk dus inderdaad een wereld van verschil.

* Deze lezing is een bewerking van mijn oratie over “Nieuwe Romeinsen” van 29 mei 2008.

¹ CIL 8, 23832: *[O]sciae Modes/[tae Valer?]iae / [---]n[---]iae Corne/liae [P]a[t]ruinae Publinae / c(larissimae) f(eminae) civi et patr(onae) / ob insig(nia) eius me/rita quibus in/lustrat originis suae patriam / civitas Aviocal(ensis) d(ecreto) d(ecurionum) p(ublica) p(ecunia).*

Nog twee andere voorbeelden geven van vrouwen uit de lokale elites van de steden van de westelijke provincies, waartoe ik mij beperk. Het standbeeld van Minia Procula (fig.1), priesteres van de keizercultus in Bulla Regia in Noord Afrika (Africa Proconsularis) in de vroege 3de eeuw na Chr., was opgericht door haar zoon op het forum op besluit van de stadsraad. Het beeld toont haar als een oudere vrouw gekleed in de *tunica* en mantel (*palla*), waarmee Romeinse vrouwen gewoonlijk worden afgebeeld. Haar handgebaar en het feit dat haar hoofd bedekt wordt door een slip van haar mantel wijzen op haar priesterlijke status of haar eerbied voor de goden in het algemeen. Derde voorbeeld: het grafmonument van Licinia Flavilla en haar man (fig. 2) in Nemausus, het huidige Nîmes, in Gallia Narbonensis toont haar als priesteres van de keizerin door de *infula*, een geknoopte band, die in de Romeinse wereld gold als teken van priesterlijke waardigheid. De familienaam van haar man, Adgennius, wijst op lokale herkomst en die mogen we ook voor Licinia Flavilla veronderstellen.

Dit zijn slechts drie voorbeelden van de talloze inscripties, die in de eerste drie eeuwen van de keizertijd werden opgesteld voor vrouwen uit de elites van de Romeinse steden van Italië en de westelijke provincies van het Romeinse rijk. Als priesteressen, weldoeners en stadspatronessen speelden deze vrouwen een vooraanstaande rol in hun stad, waarbij ze een hoge mate van openbare zichtbaarheid genoten, niet alleen tijdens hun leven, maar door hun openbare standbeelden ook na hun dood. Ondanks hun vooraanstaande plaats in hun steden treffen we hen echter zelden aan in moderne studies over Romeinse vrouwen. Hoewel er in toenemende mate gebruik gemaakt wordt van beeldmateriaal en inscripties, bepalen de literaire bronnen – waaronder de geschiedschrijvers – nog steeds ons beeld van Romeinse vrouwen, en zij beperken zich bijna uitsluitend tot vrouwen in Rome. Keizerinnen en vrouwen die door publieke schandalen de aandacht trokken, nemen in deze bronnen een onevenredig grote plaats in en hebben ook in moderne studies de meeste aandacht getrokken. In studies van de lokale steden worden vrouwen meestal alleen in dynastieke zin opgevoerd: als vrouwen en dochters van leden van de elite en als voortbrengsters van de volgende generaties. Hierin weten moderne auteurs zich gesteund door opmerkingen in de literaire bronnen die suggereren dat er in de lokale steden een ouderwetse, strengere moraal heerste dan in Rome. Maar moeten we inderdaad de antieke auteurs volgen en de levenswijze van

vrouwen in de lokale steden als een conservatieve en boerse variant van die van de hoofdstad zien? En wie mogen we eigenlijk Romeinse vrouwen noemen? Waren dat alleen de vrouwen in Rome, aangevuld met een enkele vrouw uit de Italische steden – zoals moderne studies lijken te suggereren - of ook de vrouwen in de talrijke steden van de Romeinse provincies?

De hier opgeworpen vragen raken aan de lastige kwestie van ‘romanisering’, een begrip waarover al decennia lang een fel debat gevoerd wordt. De rol van gender komt in dit debat nauwelijks aan de orde. Door hun teruggetrokken levenswijze en hun uitsluiting van publieke functies zouden vrouwen – zo wordt verondersteld - minder in aanraking komen met de Romeinse cultuur en dus minder geromaniseerd zijn dan mannen. Toch ligt het voor de hand dat de Romeinse verovering en bestuur ook voor vrouwen grote gevolgen hadden. In de grensprovincies met een sterke militaire aanwezigheid waren deze vermoedelijk anders dan in de gepacificeerde gebieden rond de Middellandse Zee en voor rijke vrouwen uit de stedelijke elite anders dan voor vrouwen uit armere families op het land. Ik beperk me hier tot de stedelijke elite: vrouwen als Minia Procula en Licinia Flavilla waren van lokale herkomst, maar bezaten het Romeinse burgerrecht, waren door hun steden verkozen als priesteressen van de Romeinse keizerin, zijn afgebeeld in Romeinse kleding en volgen in hun kapsel met enige vertraging de mode van de hoofdstad. Zijn zij daardoor Romeinse vrouwen?

Om dit te bepalen, kunnen we twee criteria aanleggen: juridisch en cultureel. Naar juridische maatstaven is iemand een Romein als hij of zij het Romeins burgerrecht bezit. Hoewel er aan het Romeinse burgerrecht aanzienlijke voordelen verbonden waren, was burgerrecht alleen vermoedelijk niet voldoende om als Romein geaccepteerd te worden. Taal en gedeelde gewoontes en waarden spelen een grote rol in de Romeinse identiteit, en natuurlijk emoties, die niet meer te peilen zijn. Voelde men zich Romein of eerder Galliër of Puniër, of misschien allebei? Welk beeld had men van het Romein zijn? We mogen er van uitgaan dat de meeste provinciebewoners nooit in Rome geweest zijn en slechts een afgeleid beeld hadden van wat Rome was en betekende. Hun beeld werd gevormd door de naar Romeins voorbeeld opgerichte gebouwen en standbeelden in hun omgeving, de in hun gebied gevestigde Romeinse veteranen en immigranten (die overigens zelf vaak uit andere provincies kwamen) en - voor de geletterde elite – de Latijnse literatuur. Dit gold

waarschijnlijk nog sterker voor vrouwen die - anders dan mannen - geen kans hadden om door het leger of bestuursfuncties rechtstreeks met Rome of haar vertegenwoordigers in contact te komen. Toch werd de culturele maatstaf evenzeer voor vrouwen aangelegd. Om een bekend voorbeeld te noemen: als de dichter Martialis na 35 jaar in Rome terugkeert naar zijn geboortestad Bilbilis in midden Spanje, prijst hij in een gedicht een rijke stadsgenote, Marcella, als een ware Romeinse om haar verstand, haar beheersing van het Latijn en haar Romeinse levensstijl. Zijn heimwee naar Rome – zo schrijft hij - werd door haar alleen getemperd; zij vertegenwoordigde voor hem Rome: *Romam tu mihi sola facis.*²

Culturele factoren lijken doorslaggevend voor een Romeinse identiteit en hierin spelen zowel kennis van het Latijn en de Grieks-Romeinse literaire cultuur als aanpassing aan de traditionele Romeinse levenswijze en waarden een rol. Laten we nog eens kijken naar mijn eerste voorbeeld: Oscia Modesta. Geboren en getogen in Noord-Afrika was zij getrouwd met een eveneens in Noord-Afrika geboren man. Beiden stamden uit families van de locale stedelijke elite, die al meerdere generaties het Romeinse burgerrecht bezaten. Haar man maakte carrière in Rome waar hij het bracht tot consul. In Rome maakten beiden deel uit van een senatoriale elite die voor een aanzienlijk deel bestond uit Romeinse burgers uit de Spaanse, Noord-Afrikaanse en Griekse provincies van het Romeinse rijk. Na de voortijdige dood van haar man en zoon bleef ze in Rome en voedde daar haar kleinzoon op. Als ze in een vermoedelijk door haarzelf in archaïsch, pseudo-Homerisch, Grieks gecomponeerd grafgedicht haar leven samenvat, benadrukt ze naast haar verdriet om haar jonggestorven kinderen en haar toevlucht tot de Muzen het feit dat ze slechts éénmaal getrouwd was. Ze verwijst daarmee naar het begrip *univira*, vrouw van één man, dat op grafstenen van Romeinse vrouwen gevonden wordt.

“Hier lig ik, vrouw van een consul, mijn geliefde Arrius, de trotse held met wie ik in mijn enige huwelijk verenigd was. Van mijn voorouders verkreeg ik de naam Publiana; ze waren afstammelingen van de Scipionen en schitterden door edele geboorte. Weduwe bleef ik mijn hele verdere leven en verteerd door verdriet om

² Martialis *Ep.* 12.21.10.

mijn jonggestorven kinderen. In mijn leven heb ik veel moeite en verdriet moeten verdragen; in de Muzen alleen vond mijn geest troost en betovering.”³

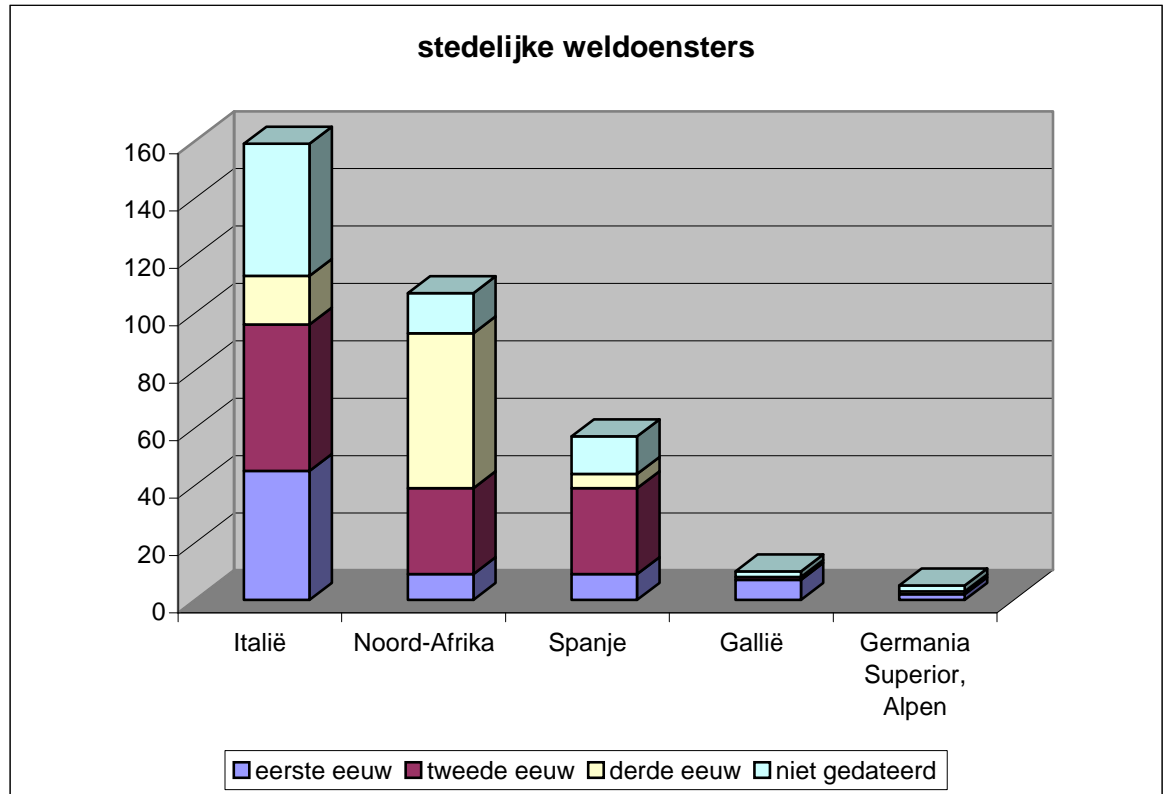
Hiermee toonde ze zich een vrouw die niet alleen de culturele tradities maar ook de traditionele morele waarden van de Romeinse samenleving onderschreef.

Ondanks deze sterke identificatie met Rome – ze meet zich in haar gedicht zelfs een fictieve Romeinse afstamming aan - bleef ze actief betrokken bij haar geboortestad in Noord-Afrika. Deze eert haar met nadruk als burgeres (*civis*) en noemt zich met trots haar *patria*, vaderstad. Oorspronkelijk sloot Romeins burgerrecht lokaal burgerrecht uit, maar in praktijk werd het geaccepteerd en het idee van een dubbel vaderland (*duae patriae*), nl. Rome en de vaderstad, is in de Romeinse keizertijd wijdverbreid. Deze dubbele binding van vele in Rome woonachtige Romeinse senatoren uit de “provincie” (vooral Spanje, Noord-Afrika, Gallië of het Grieks-sprekende oostelijk deel van het Rijk) uitte zich door weldaden aan hun vadersteden in de vorm van openbare gebouwen, spelen of uitdelingen. Als dank stelde de vaderstad publieke standbeelden op voor hun rijke en succesvolle stadsgenoten en verleende de meest prominenten onder hen de eervolle titel “patroon” of “patrones”. Naast weldaden werd er van een stadspatroon of patrones ook belangenbehartiging verwacht, iets waarvoor Oscia Modesta door haar senatoriale contacten in Rome bij uitstek geschikt was.

Ook al waren ze van lokale afkomst, deze vrouwen waren dus zowel juridisch als cultureel Romeinse vrouwen. Maar dat betekent niet dat hun levenswijze of mogelijkheden dezelfde waren als die van vrouwen in Rome. Tegen de verwachting in lijkt het alsof Romeinse vrouwen in de locale steden juist een prominentere rol hebben kunnen spelen dan in de hoofdstad. Gaat het bij deze vrouwen om uitzonderingen in een door mannen gedomineerd stedelijk landschap of hadden vrouwen een structureel aandeel in het sociale en publieke leven van hun steden? Hoewel aantallen voor de oudheid berucht onbetrouwbaar zijn, wil ik me toch aan enig simpel rekenwerk wagen. Ik kijk hierbij speciaal naar weldoensters en priesteressen van de keizercultus. De stad Rome blijft buiten beschouwing; hier waren openbare weldaden en priesterschappen van de keizercultus stevig in handen van de keizerlijke familie. Van de 339 stedelijke

³ Voor haar grafgedicht in archaïserend Grieks: *IGUR* 1311 = *IGRI* 336 = *IG* 14, 1960 = Kaibel *Epigr. Gr.* 674 (op een marmeren grafaltaar in Rome).

weldoeners, wier weldaden op inscripties tot ons zijn gekomen, is de overgrote meerderheid te vinden in de steden van Italië, gevolgd door de steden in de Noord-Afrikaanse provincies (zie onder).

De provincies van Spanje hebben een bescheidener aandeel, en de provincies van Gallië, Germania Superior en de Alpengebieden bieden samen slechts een klein aantal weldoeners. Als we kijken naar de chronologische ontwikkeling, dan liggen in de eerste eeuw de steden van Italië op kop; in de tweede eeuw blijft het aantal weldoeners in Italië min of meer gelijk, maar komen ze op in Noord-Afrika en Spanje. In de derde eeuw lopen de Afrikaanse provincies aan kop, gevolgd door Italië en – heel bescheiden – de Spaanse provincies. Een vergelijkbaar beeld vinden we bij de inscripties voor priesteressen van de keizercultus. Binnen deze grotere gebieden vinden we inscripties voor weldoeners en priesteressen vooral in de meest geromaniseerde provincies: in Noord-Afrika vooral in Africa Proconsularis, in Spanje vooral in Baetica en in Gallië bijna uitsluitend in Gallia Narbonensis.

Hoe kunnen we de spreiding van weldoensters en keizerpriesteressen verklaren? Waarom vinden we hen wel in Noord-Afrika, Spanje en Gallia Narbonensis, maar niet in provincies als Britannia, Gallia Belgica of Germania inferior? Moeten we hier misschien rekening houden met inheemse tradities? Helaas is er over de man-vrouw verhouding bij de meeste inheemse volken te weinig bekend om hier een uitspraak over te kunnen doen. Wel lijkt er een verband te zijn met de verspreiding van het Romeinse burgerrecht. In de steden van Italië hadden alle vrije inwoners al in de eerste eeuw vóór Chr. het Romeinse burgerrecht verkregen. Hier vinden we weldoensters dan ook al vanaf het begin van onze jaartelling. In de provincies verliep het proces trager; in de eerste eeuw waren hier nog maar weinig Romeinse burgers. Onder de Flavische keizers kregen vele inheemse steden in Spanje en Noord Afrika de status van *municipium*, wat leidde tot een aanzienlijke toename van het aantal Romeinse burgers onder de lokale elite. Dit vindt zijn weerslag in een sterke groei van het aantal stedelijke weldoensters in de tweede eeuw. Als keizer Caracalla in 212 na Chr. collectief het Romeinse burgerrecht verleent aan vrijwel alle vrije inwoners van het Romeinse rijk, is er in Italië en Spanje echter al sprake van economische teruggang, maar de steden van Noord-Afrika bloeiden tot ver in de derde eeuw. We vinden inscripties voor weldoensters en keizerpriesteressen in de derde eeuw dan ook vooral in Noord-Afrika.

De combinatie van urbanisatie, economische voorspoed en de verspreiding van het Romeins burgerrecht hebben mijns inziens sterk bijgedragen aan de groei van het aantal stedelijke weldoensters. Dat ook vrouwen van deze voorspoed profiteerden, én er actief aan bijdroegen, heeft te maken met de verspreiding van het Romeinse burgerrecht, die Romeinse burgeressen een, historisch gezien, uitzonderlijk sterke positie verleende. In het Romeinse erfrecht kregen zonen en dochters in principe gelijke porties en in het Romeinse huwelijk zonder *manus* – in de keizertijd de gebruikelijke huwelijksvorm -, waren de vermogens van man en vrouw strict gescheiden. Tenslotte, waren moeders van drie of meer kinderen door het *ius liberorum* van keizer Augustus volledig handelingsbekwaam. Als eigenaressen van land, producenten en handelaarsters in olijfolie, aardewerk en andere producten konden vrouwen grote vermogens bezitten, waarbij de macht van een voogd in de loop van de keizertijd in toenemende mate beperkt werd. Deze zaken zijn natuurlijk vooral van belang voor de gegoede klasse: de stedelijke

elite en de rijke landeigenaren en handelaren net buiten deze elite. In hoeverre burgers uit de lagere klassen van de samenleving daadwerkelijk van het Romeinse recht gebruik maakten, is omstreden.

Volgens een recente schatting kwam door de uitbreiding van het Romeinse burgerrecht in de tweede en derde eeuw 30 tot 45 procent van het privé vermogen van de stedelijke elite in de handen van vrouwen. Zelfs als deze schatting aan de hoge kant is en we rekening houden met regionale verschillen, betekent het dat de locale steden met hun wankel financiële basis het zich eenvoudigweg niet konden veroorloven om rijke vrouwen over het hoofd te zien. Ook al waren vrouwen uitgesloten van politieke functies en van lidmaatschap van de stadsraad en waren zij volgens de traditionele Romeinse normen gebonden aan een teruggetrokken leven in de huiselijke kring, hun rijkdom gaf hun een publiek gezicht. Door hun geld te besteden aan de verfraaiing van hun stad, door dure priesterschappen te vervullen of door als patrones hun invloed aan te wenden ten bate van hun stad of *collegia* (verenigingen) zetten rijke vrouwen hun financiële kapitaal om in “symbolisch kapitaal” in de vorm van prestige en informeel gezag. Zij schonken badhuizen, theaters, amfitheaters, tempels en aquaducten, ze organiseerden en betaalden theater, circus- of gladiatorenspelen, publieke banketten, of uitdelingen van voedsel of geld, en ze richtten financiële stichtingen op.

Onder deze vrouwen vinden we velen die blijkens hun namen afkomstig zijn uit inheemse families, die pas kort het Romeinse burgerrecht verworven hadden. Fabia Bira, blijkens haar Punische *cognomen* (Bira) en de inheemse naam van haar vader (Izelta) van locale afkomst, was de eerste priesteres van de keizercultus in Volubilis (in het huidige Marocco), waar zij drie standbeelden op het forum kreeg. Nahania Victoria, die een geromaniseerde inheemse familienaam draagt, was keizerpriesteres in Thugga (het huidige Dougga) in Africa Proconsularis, waar zes inscripties herinneren aan de bouwwerken die zij haar stad geschonken had. Door hun weldaden en hun priesterschap in dienst van de keizercultus toonden deze vrouwen niet alleen hun rijkdom en hun liefde voor hun stad, maar gaven ze ook uitdrukking aan hun status als Romeins burgeressen in een tijd dat dit nog een uitzonderlijk privilege was. Net als mannen werden ze voor hun weldaden geëerd met een openbaar standbeeld, dat hen presenteert als voorbeeldige Romeinse vrouwen, gekleed in wat men wel het uniform van de welgestelde Romeinse

burgeres zou kunnen noemen: *tunica* en *palla*, soms met de *stola* van de Romeinse *matrona* ertussen. Beeld en inscriptie vullen elkaar aan: de inscriptie legt de nadruk op de weldaden en publieke functie van de geëerde, het beeld op haar *romanitas* en traditioneel Romeinse vrouwelijke deugden als kuisheid en ingetogenheid. Het is overigens zeer de vraag of zelfs vrouwen in Rome er in het dagelijks leven zo bij liepen.

De literaire auteurs met hun sterke gerichtheid op de hoofdstad besteden nauwelijks aandacht aan deze locale weldoensters. Slechts één van hen kennen we zowel uit inscripties als uit een literaire bron: Plinius de Jongere wijdt één van zijn brieven aan Ummidia Quadratilla, een vrouw van senatoriale rang uit Casinum, het huidige Cassino ten zuid-oosten van Rome. Naar aanleiding van haar dood op 78-jarige leeftijd schetst hij een levendig beeld van een eigzinnige oudere vrouw, die zich naar zijn mening te veel inliet met pantomimedansers⁴. Uit niets blijkt dat zij een belangrijke weldoenster was. Inscripties in Casinum laten echter zien dat ze de stad een amphitheater en een tempel schonk en dat zij het door haar vader gebouwde theater liet restaureren. Ter gelegenheid van de inwijding van dit theater gaf ze bovendien een banket voor de stadsraad, het volk en de vrouwen van de stad. Tussen het door haar gebouwde amphitheater en het theater staat een opvallend grafmonument dat aan haar wordt toegeschreven en waarin later een kerk is gevestigd. Door de prominente ligging van deze bouwwerken op de heuvel boven Casinum beheerste haar herinnering letterlijk de stad.

Vrouwen als Ummidia Quadratilla en de andere vrouwen die hier besproken zijn, bepaalden tot op zekere hoogte het stadsbeeld. Als weldoensters, priesteressen en patronessen hadden zij een structureel aandeel - zij het een minderheidsaandeel - in het openbare stedelijke leven. De bouwwerken en standbeelden die zij nalieten, vormden een wezenlijk bestanddeel van het stedelijke landschap en herinnerden ook latere generaties aan hun weldaden. Onzichtbaar waren ze in hun eigen tijd dus bepaald niet. Door de dominantie van Rome en de keizerlijke familie in de literaire bronnen en de geringe toegankelijkheid van de vaak fragmentarische inscripties is hun rol in het sociale en publieke leven van hun steden echter onderbelicht gebleven in moderne studies. Hun huidige onzichtbaarheid ligt dus vooral aan onze ogen.

⁴ Plin. *Ep.* 7.24.